

*Духневич В. М., кандидат психологічних наук, СНС,
зав. лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України (м. Київ)*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МОЛОДІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ

У статті обґрунтовується категорія політико-правової компетентності. Обґрунтовано ідею про чотири рівні політико-правової компетентності молоді, розкриваються їх особливості. В основу критеріїв виділення рівнів політико-правової компетентності покладено: соціальні уявлення та соціальні настанови, знання та досвід, ступінь активності особистості у вирішенні політико-правових ситуацій. Запропоновано ключові смисли та теми, що можуть бути покладені в розробку прикладних технік формування політико-правової компетентності молоді.

Ключові слова: рівні політико-правової компетентності, соціальні уявлення, активність, громадянин, справедливість, цінності.

В статті обґрунтовується категорія політико-правової компетентності. Обґрунтовано ідею о чотирьох рівнях політико-правової компетентності молоді, розкриваються їх особливості. В основу критеріїв виділення рівнів політико-правової компетентності покладено: соціальні уявлення та соціальні установки, знання та досвід, ступінь активності особистості у вирішенні політико-правових ситуацій. Предложено ключевые смыслы и темы, которые могут быть положены в разработку прикладных техник формирования политико-правовой компетентности молодежи.

Ключевые слова: уровни политико-правовой компетентности, социальные представления, активность, гражданин, справедливость, ценности.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності теми.

Доленосні події в нашій країні, що відбувалися і відбуваються з моменту набуття незалежності в 1991 році, зокрема декілька революцій, антитерористична операція та втрата частини території і т. ін., а головне - розкол серед громадян в оцінках цих подій, все це актуалізує потребу в розробці відповідних програм та напрямів формування готовності молоді до свідомої участі в суспільно-перетворюючих процесах, розбудови громадянського суспільства, програм, що будуть сприяти формуванню відповідної усвідомленої та самокерованої громадянської позиції молоді людини. Наразі якщо наукові роботи з питання громадянського суспільства чи активної громадянської позиції є, проте актуальними залишаються питання технік, технологій, стратегій, особливо об'єднаних у відповідні програмні блоки цільової підготовки молоді.

Нажаль в рамках статті такі цільові програми описати не видається можливим, тож ми зосередимося на окремих аспектах, що можуть бути покладені в основу розробки таких програм. Зокрема, актуальним вбачається обґрунтування категорії політико-правової компетентності, визначення складових цієї компетентності, критеріїв оцінювання компетентності та обґрунтування технік, інструментів та прийомів її формування.

Мета статті: запропонувати визначення політико-правової компетентності та визначити ключові категорії та теми, що можуть допомогти в розробці засобів її формування.

Виклад основного матеріалу. Кожна людина зазнає постійних впливів з боку ЗМК, організаційних середовищ, громад, найближчого соціального оточення. Інколи такі впливи є системними, наприклад, коли маркетологи за допомогою ЗМК чи інших засобів для реклами формують потреби в придбанні того чи іншого товару; чи коли скажімо через ЗМК транслюються політичні чи інші меседжі, покликані згуртувати електорат чи сформувати певне відношення до соціальної дійсності. Інші впливи є менш системними чи менш систематизованими. Навчальні інституції (школи, ВНЗ, ліцеї, гімназії, училища і т.д.), як і будь-які інші організаційні середовища, також здійснюють відповідний вплив на молодих людей (насамперед учнів і студентів) аби дати нове знання, сформувати готовність до дорослого життя й т. ін. Серед цих впливів чільне місце посідає, чи точніше повинне посідати, діяльність вчителів та викладачів, орієнтована на формування в молоді людини почуття громадянськості, формування активної громадянської позиції, на приєднання підростаючого покоління до культурної спадщини країни. Не викликає сумніву, що така робота з боку педагогічної

спільноти ведеться, причому ведеться систематично. Проте «хто перемагає» в такому впливі, наскільки цей вплив є системним, чий вплив більш переконливий (вчителів, батьків, однолітків, ЗМК чи ще когось) чи більш ефективний і за рахунок чого, що потрібно зробити, аби збільшити ефективність відповідного впливу з боку школи чи ВНЗ і за рахунок яких ресурсів і т.д. – ці питання завжди будуть актуальними та відкритими.

Очевидно, що одним з аспектів підготовки молоді до дорослого життя має стати робота по формуванню відповідних політико-правових компетенцій особистості. Але перш ніж розкрити поняття «політико-правові компетенції особистості», коротко окреслимо загальні здобутки в цій предметній площині. Насамперед потрібно згадати чи на найбільш відомого й визнаного фахівця в цій галузі – Дж. Равена. Він визначає **компетентність, як специфічну здатність ефективного виконання конкретних дій у предметній області, включаючи вузькопредметні знання, особливого роду предметні навички, способи мислення, розуміння відповідальності за свої дії.** Він виділяє "вищі компетенції", які припускають наявність у людини високого рівня ініціативи, здатності організувати людей для виконання поставлених цілей, готовності оцінювати і аналізувати соціальні наслідки своїх дій [1, с. 161]. Важливо підкреслити ту обставину, що *в розвитку компетенцій визначального, навіть системотворчого значення набуває ціннісно-мотиваційна сторона особистості.* Саме мотивація буде визначати, на думку автора, характер та особливості набуття та реалізації компетенцій, а отже провідне значення в оформленні компетентності особистості буде відігравати процес становлення особистості. Формування компетентності (професійної, предметної чи спеціальної) відповідно можливе лише за умови особистісного прийняття й усвідомлення великого суспільного значення відповідних цілей, що визначає формування високої відповідальності, ініціативи, готовності до творчості.

Ще однією важливою ідеєю концепції Дж. Равена є положення про те, що *компоненти компетентності мають властивість кумулятивності, зокрема, можуть заміщати один одного.* Відповідно важливе значення мають не тільки ті компоненти компетентності, які актуально

виявляються, але й латентні та приховані, що можуть проявлятися (і нерідко реально проявляються) в нових ситуаціях життєдіяльності.

Отже, про компетентність особистості ми можемо говорити не лише в професійному плані, але й стосовно розв'язання завдань в буденних ситуаціях життєдіяльності в суспільстві. Однією зі сфер, де може проявлятися компетентність особистості, є область відносин особистості з державою та в соціумі. Як зазначає З.Ф. Сіверс, «державу неможливо побудувати без готовності громадян жити за певними правилами. Зрозуміло, що свідомість суспільства повинна відповідати вимогам такої нової держави, тому виникає потреба в нових теоретичних підходах, зокрема, до аналізу психологічного феномена "політико-правова свідомість", особливостей становлення та розвитку політико-правової свідомості особистості» [2]. Цікаво, що сам Дж. Равен також зазначав, що «політичні уявлення та настанови відіграють провідну роль серед детермінант компетентної поведінки... В будь-якій психологічній теорії компетентності і в будь-якій осмисленій оцінці мотивації або здібностей провідну роль відіграють політичні уявлення та очікування, а також особисті цінності» [1, с. 17]. Поділяючи погляди класика, зазначимо, що в реальній життєдіяльності імовірно необхідно говорити не лише про політичні уявлення, а власне про політико-правові уявлення. Оскільки їх розділення буде досить умовним, адже базисом таких явлень будуть виступати оцінки та думки щодо справедливості розподілу соціальних благ, уявлення про правду і закон як норми соціальної життєдіяльності, бачення власне норм та правил побудови відносин між різними суб'єктами суспільства, в тому числі між державою та органами державної влади й окремою особистістю і т.д. – тобто ці та інші категорії, що однаково рівноцінно можуть бути віднесені як до сфери політики, так і до сфери права.

Відповідно ми можемо говорити про політико-правову компетентність особистості. Під **політико-правовою компетентністю** ми розуміємо здатність особистості вирішувати різні завдання в площині політико-правових відносин; вона представляє собою сукупність соціально-психологічних характеристик, що сприяють формуванню таких знань, умінь, навичок, настанов, особистісних якостей, які

дозволяють особистості успішно здійснювати соціальну діяльність у політико-правовому полі. Така компетентність є результатом оволодіння політико-правовими компетенціями, що включають як знання, так і практичні навички (досвід) по розв'язанню проблемних політико-правових ситуацій. Вона представляє собою особистісну характеристику індивіда, що відображає його здатність використовувати універсальні способи діяльності (діяльності - в розумінні цілеспрямованого когнітивного-орієнтованого розв'язання проблемних ситуацій), засновані на сукупності політико-правових знань у конкретних життєвих ситуаціях.

Політико-правова компетентність, як і будь-яка інша, може бути розвинена і проявлена тільки в тих ситуаціях, де виконувана діяльність набуває вимірів особистісної значущості.

Таким чином, в політико-правова компетентність в якості структурних елементів включає:

- соціальні уявлення щодо держави та особливостей її функціонування, уявлення відносно політики та права та їх взаємовпливів; локусу громадянина в структурі держави у відповідності до його прав, обов'язків, сфер та зон відповідальності; уявлення про відповідальність держави перед громадянином; уявлення про справедливість, право та закон; уявлення про можливі форми політико-правової активності і т.ін.;

- соціальні настанови по відношенню до представників влади, державних (політичних) та правових інститутів, інших індивідуальних та колективних суб'єктів (сусідів, громади, територіальної спільноти і т.ін.);

- знання та розуміння засад діяльності органів влади та правопорядку; уявлення про їх діяльність та вплив на життя суспільства;

- навички самоорганізації та пошуку необхідної інформації (норм закону, правил, державних актів, експертиз, заключень, стандартів та інших регламентуючих правових документів); навички взаємодії з різними індивідуальними та груповими суб'єктами задля розв'язання актуальних завдань; навички рефлексії власних дій та вчинків, а також власних мотивів;

- вміння вибудовувати відносини з різними соціальними суб'єктами задля вирішення актуальних завдань в політико-правовій сфері; вміння будувати прогнози та

моделювати розвиток соціальної ситуації та її наслідки для різних суб'єктів (для себе, для інших, для держави загалом); вміння презентувати, ідентифікувати, відстоювати та поділяти цінності як універсальні регулятори соціальної життєдіяльності спільноти, тощо.

На наступному кроці ми спробували виділити **рівні розвитку політико-правових компетенцій молоді** (в розробці приймала участь співробітниця лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України І.В.Ларкіна.) Відповідно до викладеного вище, в основу критеріїв виділення рівнів політико-правових компетенцій покладено: соціальні уявлення та соціальні настанови, знання та досвід, ступінь активності особистості у вирішенні політико-правових ситуацій.

На першому рівні, який відповідає початковій політико-правовій компетентності, функціонують уявлення та несистематизовані знання щодо можливості вирішення наявної проблемної ситуації. Адекватного розуміння принципів та механізмів функціонування спільноти та держави, навичок вирішення проблемних політико-правових ситуацій в особи немає. Активність характеризується реакцією на наявну ситуацію.

На другому рівні суб'єкт має систематизовані знання щодо державного устрою, владних інститутів, механізмів дії законодавчих норм та правил, принципів організації життєдіяльності спільноти. Обізнаний про варіанти та можливості легітимного вирішення різних політико-правових ситуацій. Навички розв'язання завдань в політико-правовій сфері відсутні. Активність зумовлена наявними настановами та орієнтована на швидке досягнення бажаного майбутнього (результату).

На третьому рівні в свідомості особи оформлюється цілісне розуміння наявної політико-правової ситуації. Суб'єкт вміє ідентифікувати ситуацію (здатен віднести ситуацію до певного типу), аналізувати різні ситуації, здатен здійснювати пошук та оперувати об'єктивним знанням щодо ситуації (знання законів, норм, актів і т.д.), може залучати різні ресурси для розв'язання актуальних завдань, усвідомлює власну відповідальність за порушення встановлених норм та правил, вміє вести діалог та дискутувати задля вирішення ситуації. Активність здійснюється на основі побудови прогнозів й очікувань розвитку ситуації та орієнтована на розв'язання завдань, що

виникли в проблемній ситуації. Відчуває себе суб'єктом (творцем) соціального життя. Рефлексує можливість наслідків для себе та інших.

На четвертому рівні, який відповідає найвищому рівню політико-правової компетентності, суб'єкт на основі аксіологічних детермінант (тобто політико-правових цінностей, таких як справедливість, правда, істина, законність і т.ін.) формує особистісне ставлення до ситуації та здійснює моделювання ситуації, прогнозує її розвиток внаслідок дії різних чинників (власні дії, дії інших, можливості державного регулювання ситуації), здатен до антиципації. Активність суб'єкта регулюється через досягнення узгодженості соціально-прийнятих норм з вимогами законодавства та власними потребами. В основі розв'язання політико-правових ситуацій – моральна відповідальність за наслідки прийнятого рішення чи дій в ситуації.

Такі теоретичні розробки дозволили нам побудувати відповідну дослідницьку роботу. Навесні та влітку 2015 року ми провели серію фокусованих глибинних інтерв'ю з метою визначення комунікативно-когнітивних індикаторів, які б проблематизували молоду людину та актуалізували в неї потребу самовизначення в штучно сформульованій проблемній ситуації та як наслідок – потребу творчого пошуку виходу з цієї ситуації. При проведенні дослідження було опитано 12 чоловік – 8 жінок та 4 чоловіки, віком від 16 до 25 років.

Гайд для інтерв'ю було розроблено таким чином, що молода людина повинна була дати розгорнуту відповідь – представити власну думку з того чи іншого питання. Якщо ж у відповідях опитуваних звучали «правильні», як повинно бути, відповіді, тобто такі відповіді, що передбачали соціальну бажаність (в нашому випадку – відповіді, які могли б «сподобатися» інтерв'юєру чи які були «правильними» з точки зору опитанта), респонденту пропонувалися уточнюючі питання, що проблематизували ситуацію таким чином, аби спонукати його до виразу власного ставлення чи відношення, оформлення власної думки тощо.

По можливості, переслідувалася мета аби респондент визначив для себе міру власної відповідальності в тому чи іншому питанні, тобто зазначив за що саме він міг би робити чи робив (би) в такій ситуації та

якими є його зобов'язання. Ми розуміємо, що прийняття відповідальності процес м'яко кажучи непростий, адже це передбачає самовизначення особи в ситуації, в задачі та її умовах, в засобах досягнення. Тому спеціально ми не наполягали на необхідності жорсткого самовизначення, використовуючи м'які техніки впливу, що не завжди рефлексувалися піддослідними. Якщо респондент не був готовий приймати на себе відповідальність, ми не наполягали. Крім того, окремо зазначимо, що ми спеціально не вивчали питання локусу контролю наших піддослідних. Це робилося насамперед для того, аби перевірити «дієвість» тих чи інших категорій, які ми встановлювали в ході інтерв'ю, як когнітивних механізмів запуску процесів активізації політико-правової свідомості особистості.

Отже, необхідність аргументувати власну думку спонукала опитуваних до когнітивного пошуку виходу з штучною створюваною проблемної ситуації. Відповідно, в аргументації респондентів ми визначали ключові категорії та теми, що можуть бути використані при розробці тренінгових програм, при вирішенні завдань формування політико-правової компетентності молоді в сучасній соціально-політичній та економічно-правовій ситуації.

В якості основної техніки при формуванні політико-правової компетентності молоді пропонується використовувати групові дискусії, як найбільш універсальну форму групової роботи. Аналіз відповідей наших респондентів переконав нас в тому, що груповим дискусіям має передувати самостійне чи під контролем інших (викладачів, психологів) опрацювання відповідних категорій та тем. Це дозволить починати обговорення не з чистого листка, а з певного, єдиного для всіх базису. Більше того, при обговорення окремих тем, можна пропонувати певні ілюстративні «підказки» задля додаткового формування спільного когнітивного простору. Загалом, ключові смисли, що запускали процеси когнітивного пошуку в наших піддослідних можуть бути описані через категорії: «громадянин», «відповідальність», «правова держава», «справедливість», «правда», «цінності», «гідність» (очевидно що такі категорії ще можуть бути доповнені за результатами додаткових якісних досліджень). Зазначені категорії можуть бути покладені в основу розробки подальших групових дискусій:

• *Що таке держава? Які специфічні особливості української держави (державний устрій, форми правління і т.д.) в порівнянні з російською чи окремою європейською державою? Ми свідомо пропонуємо декілька варіантів для розгортання подальших дискусій. Більше того, такі «порівняння» можна робити декілька разів для різних країн з різними політичними устроями. Без сумніву це вимагає відповідної підготовки і від особи, що буде організувати та вести такі дискусії. Як варіант, можна також запропонувати розглянути та обговорити в чому специфіка президентської форми правління? В чому парламентської? В чому президентсько-парламентської форми, а в чому – парламентсько-президентської? Яка форма правління в Україні та як вона працює?*

• *Які функції держави по відношенню до громадян? Як вона ці функції виконує?*

• *Що означає бути громадянином?*

• *Які права та обов'язки має громадянин по відношенню до держави? В чому зони його відповідальності по відношенню до держави?*

• *Що таке правова держава? Яка роль кожного громадянина в забезпеченні ефективного функціонування правової держави?*

• *Яким чином громадянин може впливати на перебіг подій чи політичне життя країни? Які форми громадянської участі в житті суспільства є легітимними, а які – нелегітимні?*

• *В чому специфіка діяльності різних органів влади та правопорядку (для кожного окремо – Президент, Кабмін (уряд), Верховна Рада, армія, міліція (поліція), прокуратура, СБУ) та як громадянин може впливати на їх діяльність? В чому зони відповідальності кожного з таких органів влади та яким чином вони впливають на життя окремого громадянина? Яким чином громадянин може впливати на їх діяльність?*

• *Які існують стратегії взаємодії громадянина та окремих державних інституцій?*

Фактично в основі кожної теми знаходиться умова, що передбачає проблематизацію молоді людини. Тобто єдино вірної, «правильної» відповіді немає. Відповідь на такого роду запитання запускає когнітивний пошук, звернення до власних ресурсів, актуалізує уявлення та знання,

цінності та мотиви, упередження, настанови та стереотипи, визиває (формує) чи ре-формує окремі образи, пробуджує ставлення. За рахунок того, що такі обговорення відбуваються у групі та керуються модератором – молоді люди мають змогу обмінятися думками, сформуванню нове розуміння чи бачення життєдіяльності суспільства та своєї ролі в ньому, формує нове знання та впливає на становлення особистісних якостей, які дозволяють людині успішно здійснювати соціальну діяльність у політико-правовому полі. Фактично моделювання обговорень дозволяє сформувати живе політико-правове знання, що за потреби може бути легко визвано до життя в реальній ситуації. Такий шлях формування компетентності особистості в вирішенні проблемних ситуацій дозволяє в майбутньому легко будувати переноси політико-правових знань в реальність. Беззаперечною перевагою когнітивно-керованих групових дискусій над іншими техніками формування політико-правової компетентності молоді людини є те, що такі дискусії можуть організуватися під час вивчення відповідних дисциплін в школі чи ВНЗ.

При можливості організації та забезпечення такої роботи, альтернативою когнітивно-керованим дискусіям можуть стати техніки, що передбачають відпрацювання відповідних навичок, насамперед в тренінговому процесі. Очевидно, що ефективність рольових ігор чи окремих вправ, орієнтованих на формування окремих навичок, буде вищою ніж самих лише групових дискусій. Проте не завжди такі технології можуть бути застосовані в навчальному процесі. Якщо ж це можливо – вони повинні йти після хоча б декількох групових дискусій, за рахунок чого молоді люди зможуть вже не відсторонено, а реально спробувати вирішити те чи інше проблемне питання. Коло таких питань практично нічим не обмежуються: це можуть бути ігри на взаємодію з представниками окремих органів влади, вправи на відпрацювання навичок відстоювання своїх інтересів перед контролюючими органами в правовий спосіб, вправи, орієнтовані на побудову стосунків у місцевій територіальній громаді тощо.

Головною умовою всіх технік та прийомів, що можуть бути використані модератором, є те, що вони повинні дозволяти проявитися та розгорнутися соціальним очікуванням молоді. Включення в процеси групової роботи реальних

соціальних очікувань (за рахунок проблемності питань-тем та відсутності «вірних рішень») дозволить молоді отримати перший досвід політико-правової активності.

Результатом групових дискусій чи інших форм роботи для молоді людини мають стати:

- уявлення про громадянина, його права та обов'язки; розуміння (зон) відповідальності громадянина;
- уявлення про справедливість та правду;
- розуміння того, як приймаються рішення в тих чи інших проблемних ситуаціях (політичних, правових) та що впливає на прийняття цих рішень;
- уявлення про стратегії подолання проблемних ситуацій (тактики та стратегії вирішення проблемних ситуацій);
- уявлення про можливі форми власної політико-правової активності (про форми виразу власної громадянської позиції);
- розуміння того, що таке «моя громадянська позиція» та що може вплинути на неї;
- уявлення про власні цінності як регулятори відносин та чинники прийняття та реалізації рішень в політико-правовому полі
- та інші когнітивні конструкти, що дозволяють сформуванню базис для досвіду та сформуванню в молоді людини бачення «себе-як-суб'єкта-суспільства».

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Використання фокусованих глибинних інтерв'ю, очевидно, можна вважали лише першими пошуковими спробами визначити реальний сутнісний зміст та особливості оцінок, уподобань, образів, ставлень і т.д. молоді до дійсності крізь призму політико-правової свідомості. Наші здобутки, окрім іншого, можна розглядати й як вектори подальших кількісних досліджень проблематики становлення політико-правової свідомості та формування необхідних молоді політико-правових компетенцій.

Визначені ключові смисли та запропоновані на їх основі теми для групових дискусій можуть використовуватися в процесі підготовки молоді в загальноосвітніх навчальних закладах та ВНЗ. Організація та проведення групових дискусій за визначеними темами дозволить сформуванню в молоді людини перші основи майбутньої політико-правової компетентності. Перспективою подальших досліджень мають стати розробки як окремих організаційних схем побудови та проведення групових дискусій, так і відповідних цілісних програм формування в молоді відповідних знань, вмінь, навичок та розвитку особистісних якостей, які дозволяють особистості успішно та ефективно вирішувати проблемні питання у політико-правовому полі.

Список літератури

1. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация: Пер. с англ. / Джон Равен. - М.: Когито-Центр, 2002. - 396 с.
2. Сіверс З.Ф. Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З.Ф. Сіверс // 10 x 20: збірник наукових праць / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К.: Ліра-К, 2014. – с. 96-104.

Dukhnevych., PhD in psychology, SNA

POLITICAL AND LEGAL COMPETENCE OF YOUTH: THE ISSUE OF SUPPORT OF FORMATION

In the article the category of political-legal competence was grounded, determined by its structural elements (social representation, an attitude, knowledge and understanding, a set of skills and abilities). Substantiates the idea of four levels of political-legal competence of young people, are disclosed features of this levels. The criterion for allocation of levels of political-legal competence should be: social representations and attitudes, knowledge and experience, the degree of activity of the person in dealing with the political and legal situations. Was proposed key meanings and tasks which can be used as a basis for the development of applied techniques of formation of political-legal competence of young people. It is shown how these themes can be used in the preparation of young people in secondary schools and universities. It defines the categories in which it is possible to evaluate the results of the formation of political-legal competence of young people.

Keywords: levels of political-legal competence, social representations, activity, citizen, justice, values.